

FÉL SZABADULÁS – TELJES SZABADSÁGFOSZTÁS

Rendszerváltóláz Magyarországon, 1945-1950*

1. A 20. századi politikai és társadalmi idő aszinkronja

A rendszerváltás történeti jelensége – leegyszerűsítve – az addig fennállott uralmi rend karakteresen más elgondolások szerinti átalakítása. Egy rendszer különböző okokból avíttá vagy nemkívánatossá váló pillérei – főhatalom, legitimitás, hatalmi ágak, állampolgári és közösségi szabadságjogok – helyébe más karakterű rendszerelemekből, változtatott kompetenciákkal és szerkezetben illeszkedik össze az új entitás. Ilyen esetekben többről van szó, mint részleges korrekció, vagy fazonigazító reform. Számos, új/más elgondolás paradigmátikus fordulatként történő intézményesítése a közjog, a magánjog valamint a „közjót” szolgáló társadalomszervezés mechanizmusában.

Egy-egy rendszer elvileg mindig komplex, muntifunkcionális, ám ritkán prognosztizálható önazonos működésének időtartama, „szavatossága”. Teljes körű átalakítása mindig többsebességű, mint ahogy egy óraszerkezetben az egymáshoz illeszkedő – különböző sugarú – fogaskerekek eltérő időtartam alatt tesznek meg egy fordulatot. Ebből eredően mindig előáll egy transzformációs diszkrepancia a szűkebb értelemben vett politikai rendszerváltás (netalán visszaváltás) és az ahhoz kapcsolódó gazdasági, társadalmi, stb. alrendszerek metamorfózisa között. Utóbbi – adott esetben egy-két generációváltást igénylően – hosszabb kifutású. Különösen, ha hozzávesszük a kulturális normák és működésformák, egyéni-közösségi kommunikatív interakciók és a szokásszerűségek változását is. A rendszerváltások járulékos társadalmi jellemzője, hogy vannak – több összetevővel leírhatóan – előnyökhöz jutó kedvezményezettjei, és különböző jellegű/mértékű hátrányos megkülönböztetést elszenvedő diszkrimináltjai. (S lehetnek a rendszerváltást megelőzően és utána is kedvezőbb státusukat őrző önátmentők az egyik oldalon és folytatólagosan sanyarúbb helyzetűek a másik oldalon.)

A rendszerváltások az aktuálisan létezőhöz képest markáns „másságot” hirdető társadalmi-politikai értékrend – ideológia, világmagyarázat – mentén szerveződnek. A konstituálásra váró új, és a leváltásra szánt régi formációk – hol karakteresebb, hol szofisztikusabb – bináris kód szerint konfrontálódnak a régi legitimitációvesztésének és az új ténnyeljárásának határmezsgyéje mentén.¹ Hogy egy következő rendszerváltásra a megelőzően még haladó felfogás is elavuljon.

* Referátum a Történelemtanárok Egyletének 2019. októberében rendezett *RendszerváltásOK* c. konferenciáján.

¹ Ilyen ideológiai töltettel bíró törésvonalak a „civilizált”/barbár; keresztény/pogány; polgári liberális/rendies avíttóságok; szocialista-kommunista/tőkés-polgári; egyéni/korporatív; kozmopolita/nemzeti, stb. A transzcendens–arisztokratikus képlethez képest népfel-

Minden átalakításnak vannak egyedi sajátosságai, melyek mindenkor különböző mértékben differenciálják az adott transzformáción belül annak egyes alrendszerait. Ilyen értelemben a rendszerváltás(ok) modellé patinásodó ismérvei aligha számosak, sokkal inkább – helyhez, korviszonyokhoz és egy adott szállásterület közösségéhez kötött – egyedi jellegzetességeikből áll össze a „mindegyik más” variánsok megkülönböztető karaktere.

Magyarország történetét a 20. században leginkább az jellemezte, hogy hét évtized alatt – az első világháború végétől a kommunista rendszer 1989-es összeomlásáig – kilenc hatalmi-politikai fordulat követte egymást.² Erre két – időben nem túl távoli – világháborús vereség is számottevő mértékben rásegített. A század feléig már hatot sikerült abszolválni, ám utána se tétlenkedtek az újabb korosztályok. Közegbe helyezésük okán azonban – legalább hívószavakkal – érdemes egy pillantást vetni a magunk mögött tudott század különböző irányú világnézetekkel terelt/terhelt rendszerképleteinek kavalkádjára.³

szolidaritás bázison építkezők, vagy – sematikusán – autokratikus kontra demokratikus dichotómia szerint.

² Az a Köztes Európának is nevezett térség, melybe Magyarország tartozott a 20. század elején négy monarchia beneficiuma volt: az orosz cáré, a német valamint az osztrák császáré és a török szultáné. Az első világháború után 15 állam vízumát beszerezve járhatta végig ezt a térséget a korabeli utazó, a második után 13-at kellett felmutatni, míg manapság 22 különböző állam zászlaját lobogtatja e területen a szél. Ennek megfelelően az országok határai is gyakorta változtak.

³ A vázlatos sémában nem teszek különbséget aszerint, hogy az egyes rendszerbecsvágyú fordulatok forradalom, ellenforradalom, puccs, háborúvégi összeomlás, vagy – mondjuk így – „végelgyengülés” következményei voltak-e. Mindazonáltal a háború/béke törésvonalat egyéni életutak tekintetében akkor is sorsváltó léptékű mikrotörténeti fordulatnak tekintem, ha azok nem generális rendszer-transzformációhoz kapcsolódtak.

A RENSZERVÁLTÓ FORDULATOKKAL TELI 20. SZÁZAD

Szélsőbal	Balközép		Jobbközép	Szélsőjobb
Magyarország 1918 előtt		0	az Osztrák-Magyar Monarchiában	
	1918 polgári demokratikus forradalom (Károlyi Mihály)	1		
1919 kommunista diktatúra (Kun Béla)	← ← ←	2		
		3	1920 konzervatív autoriter, revíziós (Horthy Miklós)	
		4	→ → →	1944 nyilas diktatúra (Szálasi Ferenc)
	1945 „jaltai” pártkoalíciós parlamentarizmus (Nagy Ferenc)	5		
1948 sztálinista terroruralom (Rákosi Mátyás)	← ← ←	6		
	1956-os forradalom (Nagy Imre)	7		
1957 kommunista autoriter (Kádár János)	→ → →	8		
		9	1990 polgári pluralista parlamentarizmus (Antall József)	
21. század	← ?	10	? →	?

A konszolidálódott stádiumába nem mindig eljutó egymás utáni próbálkozások dinamikája mintha ráerősítene Szűcs Jenő egyik – korábbi korokra reflektáló – lapidáris megállapítására: régióinkban „a politikai inga mindig szélső pontjáig lendül”. Ralf Dahrendorf agyonidézett bon mot-ját sem feledve – „egy politikai rendszert hat hónap alatt le lehet váltani, egy gazdasági rendszert hat év alatt át

lehet alakítani, a társadalmihoz hatvan év kell” –, a múlt századi rendszerrotációk egy részét úgy váltotta (le/fel) a rákövetkező, hogy a politikai átalakítás fentebb kalibrált normaidejét sem tudta kitölteni. Időnkénti egymást kergetésük okán a gazdasági-társadalmi váltoállításra vonatkozó proklamációik aligha tekinthetők többnek „szándéknyilatkozatnál,” mégis tömeges társadalmi státusváltást generáltak. Hozzávéve ezekhez a hosszabban egzisztáló új rendszereket, olyan váltóláncszéria adódott, hogy – többé-kevésbé – ugyanazon jelenlévő populáció kényszerült az egymást antitételező politikai fordulatok következtében többször is „mindent előlről kezdeni”. Némi leegyszerűsítéssel, a magyar 20. századot hektikusan töredezetté tevő politikai rendszerváltások a „folyamatosan jelenlévő” társadalmi sokaság egyéni életúthosszán belül törték meg – zilálták szét – visszatérően az életpályákat, életkörülményeket. Az előző századforduló (1900) környékén világra jöttek 1960-ban érték el (akik megérték) az akkori regulák szerinti nyugdíjkorhatárt, miközben akarva-akaratlanul lettek nyolc politikai fordulat kortársai. Hat fordulat rendeltetett a begyűrűző gazdasági világválság idején születetteknek: „utolsó mohikánjai” még közöttünk élnek.⁴ A rosszul csengő „Ratkó-korszak” szülöttei – a nyugdíjkorhatár időközbeni felemelése okán – csak az elmúlt években kerültek ki az „aktív keresőkorúak” statisztikai kategóriájából. Számukra 1956/57 kettős, oda-vissza fordulata még szüleik helyzetének átháramlásaként hozhatott sorsfordulót, míg az ezredvéghez közeli átalakítás már életük derekán kopogtatott – GPS nélküli – „újratervezés” kihívással. Magyarán, Dahrendorf megállapítása érvényes lehet valami elképzelt, laboratóriumi rendszerváltásmodellre. Ritkán bukkanni „földi mására”. A 20. századi magyar történelmet pásztázva korlátozott, esetleges szavatosságú. Itt a fordulatok sorával fragmentált politikai kronológia élethosszig kiható – s deformálódásokkal gazdagon fűszerezett – rapszodikus újramezésekre szorította a folyamatosabb „társadalmi idő” egymásba érően jelenvaló generációit.⁵

2. Fél évtized két politikai fordulata, 1945–1950.

Magyarországon a második világháború utáni fél évtizedben egymásra torlódó – ám ellentétes irányultságú – kettős rendszerváltás kortársa lehetett a népesség világégést túlélő része. Karakterük különbözősége, konfúzus egyvelege ellenére tekinthető egymást követő/opponáló folyamatnak az 1945/46-os és az 1948/49-es fordulat. Azzal együtt, hogy az utóbbi esetben az új államiság intézményi alapszerkezetének megformálása 1950 végéig elhúzódott. A rendszerváltó

⁴ Számos „jegyzett” egzisztencián túl, „kisemberek” sokasága számára nemkülönben sorsfordító megrázkódtatást jelentett az 1920/30-as évtizedfordulón a nagy gazdasági világválság, noha ahhoz Magyarországon nem társult közvetlenül rendszerváltás is.

⁵ A politikai „gyorsuló idő” közepette a vizsgált század folyamán – nők esetében nagyobb, férfiak számára kisebb mértékben – meghosszabbodott az átlagéletkor.

lázgörbe mindkét fázisában meghatározó volt a külső, geopolitikai befolyás. Az első esetben a világháború végének, a második esetben a hidegháború kezdetének – kontinentális, illetve regionális – hatásmechanizmusai. E duális rendszerváltás első felében de jure is, a második felében de facto hiányzott az ország szuverenitása. Azaz, egy mindvégig szuverenitáshiányos államalakulat neokonstituálása a vizsgálat tárgya, a változó uralmi rend különböző – politikai, gazdasági, társadalmi-kulturális – alrendszerében.

A regionális környezetre is kitekintve, a vizsgált időmetszetben Közép- és Délkelet-Európa német katonai-politikai dominanciájú térségből szovjet katonai-politikai dominanciájú térséggé vált. (Kivétel Görögország.) A különböző státusú – mellékgyőztes, mellékvesztes – térségbeli államok újjászervezése a háromhatalmi Felszabadított Európa Charta szovjet értelmezése és moszkvai felügyelete közepette történt. Ez, a korábbi rendszerben ellenzéki és németellenes pártok kormányra kerülését jelentette – egy konfrontációs koalíciós kényszer kereteiben –, kezdettől a baloldali pártok végrehajtóhatalmi hegemoniájával.⁶

2/a. Fél szabadulás – és egy konfrontációs koalíció karanténja, 1945–1947

Az 1945-ös fordulat újabb vesztes világháború végjátékeként köszöntött a magyar beneficiumnak tudott képlékeny szállásterületre. Az ország határai megkérdőjeleződtek, államisága inkább volt történeti „emlékkép”, semmint létező nemzetközi és/vagy alkotmányjogi entitás. Az első világháború időszakához képest – midőn az akkori Szent István-i Birodalom területének csak egyes peremei kerültek közvetlen frontzónába –, ezúttal fél éven át hullámozott a vérrel-vassal csetepaté. Szerte az országban „házhoz jött a háború”, a civil lakosság által elszenvedett atrocitásokkal körítve.

A háborús vereséggel együtt tűnt le a megelőző negyedszázad uralmi rendje, politikai-igazgatási intézményrendszere, valamint az 1944 őszen – az ország kisebbik hányadán – csak hevenyészve beüzemelt nyilas kurzus. A korábbi rendszert reprezentáló kormányzó pártok a háború végjátékában szublimálnak. Végbemeget egy *fél szabadulás*: államiság újjászervezése katonai megszállással párosuló SZEB felügyelet alatt. Nem vagy kevésbé kompromittálódott közösségi reprezentánsokból kezdődik el az új politikai elit kiválogatása, rekrutálódása. Hirtelenjében összetoborzott egykamarás többpártrendszerű parlament, rendszerváltónak elfogadott tömegpártokból. Ezek alkothattak – a győztesek által megkövetelt – koalíciós (ügyvezető) kormányt. Ehhez igazítva

⁶ A második világháború után térségünkön kívül is általános tendencia – az Ibériai félszigetet leszámítva –, hogy „a győztes Európa balra tart”, az ún. beavatkozó államot erősítő intézkedések sorával. (Államosítások, szociálpolitikai redisztribúció.)

történt meg a – szavazásra jogosultak körét megsokszorozó – választójogi rendszerváltás. A korábbi, kevesek cenzusos szavazatával legitimált autokráciát felváltotta egy – a felnőtt lakosság túlnyomó többségére kiterjesztett szavazati joggal legitimált – vetélkedő népképviselői párturalom.

Intézményes számonkérés zajlott az előző rendszerben hivatalos viseltek körében – elsősorban a háborús bűnösségre koncentrálva (népbíróságok). Alkotmányozó normaadás – 1946. évi I. törvény – államformaváltással: *királyságból – köztársaság*. A közigazgatási intézményrendszer érdemi átalakítása halasztódott. Személyi állományát kontraszelektív „demokratizálással” (igazolás, B-lista) és egyre több képzetlen neofita kinevezésével formálták. Ezúttal a vezető posztokon túl az alárendelt beosztottak sokaságáig terjedően ment végbe a közszolgálat – soha korábbról nem ismert mértékű – bepártosodása. Túlsúlyos kormányzati akaratérvényesítés a kommunista párt hegemoniájával, mivel utóbbi a SZEB-et irányító szovjet misszió megkülönböztetett támogatását élvezte. A törvényhozás fokozatos háttérbeszorítása – részben a *pártközi értekezletek* kakukkfiók intézményének közbeiktatásával –, praktikusán a *rendeleti kormányzás* szinte parttalanná tételével. Trianont reinkarnáló békekötés, a SZEB megszűnése után is megmaradó szovjet katonai megszállás.

Az „Elbától Keletre” európai régiót egyedül domináló nagyhatalom hadseregével marad jelen az országban a békeszerződés ratifikálása után is. A többpárti parlamentarizmus és kormányzás egyensúlytalansága, hatalmi dualizmusa azáltal, hogy többszöri választói akaratnyilvánításhoz képest a Magyar Kommunista Párt (MKP) – patrónus-kliens viszonyra emlékeztető – külhatalmi támogatást maga mögött tudva jut egyre inkább erőfölényhez a politikai akaratérvényesítésben. Tágabb időkeretben szemlélve: az első világháború utáni rendszerváltás és Trianon „területileg” tüntették el a Szent István-i magyar birodalmat. A második világháború utáni fordulat a rendies birtokszerkezeti és képviselői tagolódás radikális felszámolásával, valamint a köztársasági államforma deklarálásával tette befejezett múlttá a „maradék történelmi Magyarországot”. Az annak politikai és gazdasági-társadalmi működtetésében addig meghatározó „tekintetes karok és rendek” – belsőleg kuszán tagolt, kifelé kohéziót mutató – konglomerátumának gyors letűnésében egyszerre játszott szerepet a világháborús végjáték, az új kormányzat földreformnak nevezett, ésszerűtlenül radikális birtokpolitikai intézkedése, valamint az új közszolgálat politikai kontraszelekcióval és pártok közötti osztozkodással történő rekrutációja. A fél szabadulás után egy felemás – szuverenitáshiányos – demokrácia kezdett formálódni.

2/b. A kommunista politikai transzformáció 1948–1950.

A megelőző három év újvilág formálásához képest 1948-tól vett karakteresen más irányt a honi rendszerváltó futam. A gazdasági-társadalmi alrendszerekben inkább a már 1945-től elindított tulajdon-transzformációt pörgették fel. A politikai váltoátállítással egyidejűleg deklarált „fordulat éve” eleinte még csak a pluralizmust felszámolni igyekvő törekvést tette nyilvánvalóvá. Ehhez adódott hozzá az év közepén egy meghatározóvá váltó külpolitikai töltet. A Szovjetunió és Jugoszlávia közötti „kebelbéli” *regionális kis-hidegháború kirobbanása*, illetve annak Magyarországra begyűrűző közvetlen hatása. Hazai viszonylatban azt mondhatnók, a korábbi években „lopakodó üzemmódban” elkezdett presztalinizálás fordult át a Sztálin által vezényelt uralmi rend nyílt és elhajlásmentes utángyártásába. Kontinentális horizonton – Moszkva akciórádiuszában – ez hívja elő a régió részleges politikai újraszabásával a „béketábornak” elkeresztelt zárt övezetet, vasfüggönyön túli névadással az Ostblock-ot.

A Magyar Kommunista Párt 1948 nyarán az ÁVO-val végeztette el a bekebelezésre kiszemelt „testvérpárt”, a szociáldemokraták káderezését, aszerint, hogy az átveendők megfelelnek-e a feltétlen pártlojalitásnak. A korszak leghosszabb múltra visszatekintő, és ennek megfelelő szervezettségi tradíciót magáénak tudó koalíciós párttárs – társadalmi bázisát tekintve – a hozzá legközelebb álló konkurens is volt. Ez is szerepet játszott abban, hogy a kormánykoalíció „leszalámizási” programjában az SZDP-t kellett elsőként eltüntetni a politikai porondról. A kontraszelektált fúzió terméke lett a Magyar Dolgozók Pártja. (MKP ± SZDP = MDP) Tildy Zoltán kiscgazda köztársasági elnököt család preszióval lemondatták, hogy helyébe az egyeduralom kiépítésébe fogó MDP egyik ex-szocdem marionettfiguráját ültessék (Szakasits Árpád). A többi pártot meg – röpke háromnegyed év alatt – egy eleve sóhivatalnak szánt népfrent-szervezetbe (MFNF) terelve tették súlytalanná. Konceptiós pereket kreáltak a Rákosi Mátyás által álcázott párttömörüléseknek tekintett egyházak reprezentánsai ellen (Ordass Lajos, Mindszenty József). Ezek célja – a perbefogottak börtönbe zárásán túl –, az akkor még többségben lévő és hívő voltát nyíltan vállaló társadalomhányad „meghunyaszkodásra” kényszerítése. Eltántorítás a hitéleti közösségektől, a vallásosság tanúsításának nyílt, ceremoniális aktusaitól. Ekkor még inkább „elegyházatalanításnak” nevezhető az a törekvés, ami néhány éven belül fordult át presziós, egyénenkénti elvallástalanításba.

Az 1947 szeptemberében kezdődött parlamenti ciklusnak még a fele sem telt el, midőn 1949 májusában új országgyűlési választásokat rendeztek. Ekkor viszont már kínálat-korlátos, ún. egylistás voksolással. Eleve csak a kiépülőben levő pártegyeduralom megbízható hívei, illetve az egykori koalíciós pártok kezdettől lojális – esetenként kriptokommunista – reprezentánsai voltak indíthatók. Az így összeálló/ülő parlament már hozsannákkal körítve fogadta el azt az új

alaptörvényt (1949. augusztus), amely normává emelte a kommunista párt jogosultságát az ország kizárólagos irányítására, megszüntetve egyúttal a hatalmi ágak elválasztását is. (A későbbi közbeszédben ezt hívták sztálinista, illetve rákosista alkotmánynak.) Ezzel egyidejűleg címkézték át az államforát, s lett a három és fél éve deklarált köztársaságból *népköztársaság*. Megszüntették a köztársasági elnöki intézményt, a helyébe szervezett Elnöki Tanácshoz (NET) nem csupán a korábbi köztársasági elnök jogosítványait telepítették. Parlamentet helyettesítő törvényalkotási joggal is felruházták e húszfős grémiumot. A T. Ház pedig – ha már ilyen szép parlamentünk van –, alkalmi reprezentációs díszlet lett a demokráciát felszámoló új rendszer kirakatában.

A kommunista párvezetés és az országot a munkahelyekig terjedően behálózó MDP hierarchia két és fél éven át tartó vehemens „világmegforgatással” erőltette rá az országra – nemhogy a Horthy-korszakhoz, de a koalíciós közbizalom tette három évhez képest is – gyökeresen új arculatú uralmi rendjét. Ennek záró felvonását jelentette 1950 második felében a helyi-területi önkormányzati igazgatás szovjet mintájú *tanácsrendszerre* regulázása. Az egyeduralmát megteremtő párt úgy épült be a közszolgálati intézménystruktúrába, hogy azt formailag megkettőzte, működési rendjében pedig az addiginál is komplikáltabbá bürokratizálta. Ez a magát mindenhez értőnek (omnikompetens) tételező mindenható (omnipotens) uralmi rend különböző politikai metaforákkal nevesítette önmagát: néphatalom, népi demokrácia, munkás-paraszt hatalom, proletárdiktatúra, vagy éppen „a dolgozó parasztsággal szövetséges munkásosztály demokratikus diktatúrája”. (Az egypárti diktatúrát eufemizáló fogalomhasználat zagyvasága méltó vetélytársa a manapság feltalált „illiberális demokráciának.”)

3. A „mindent államosítani!” – gazdasági rendszerváltás

Az agrár- és erdőgazdaságban már 1945 tavaszán megindult egy – közgazdasági racionalitással értelmezhetetlen – *vehemens és kiterjedt birtokátrendezés*. Az év végén törvény mondta ki több nehézipari, valamint energetikai hasznosítású bányavállalat államosítását. Ezt követte 1947-ben a bankszférára kiterjesztett állami felügyelet. A jóvátételi kötelezettség teljesítőkényszerével magyarított intervenciós termeltetés az iparforgalom teljes vertikumának helyreállítását is segítette, méghozzá a kommunista dominanciával szervezett – „minisztériumok fölötti” – *Gazdasági Főtanács* felügyeletével. Moszkva delegáltjai viszont gondosan kerülték, hogy az eszme piacát elegyítsék a kompenzációs követelésekkel. A jóvátételi áruk beárazása szovjet döntés szerint történt, rendre elmaradva a korabeli piaci értékarparitástól. Ehhez társult az az államközi megállapodás, amelyik már 1945-ben átfordította a magyar külkereskedelem főirányát Nyugatról Keletre.

Az államosítási tempó 1948 márciusában pörgött fel, a száz főnél több munkavállalót foglalkoztató *ipavállalatok* illegitim elkönfiskálásával. Ezúttal törvényt mellőzve, egy célzottan verbuvált köznapi sokadalom politikai deklarációjával ejtették meg a tulajdonváltást, és a közhatalom nevében eljárni jogosult „munkásigazgatók” azonnali stallumba helyezését. Az ágazaton belül rögvest 84 %-ra az állami szektorban foglalkoztatottak aránya. Hosszabb távú kihatásában volt ehhez hasonló jelentőségű az *egyházi iskolák* két hónappal későbbi államosítása. Ugyanezen év augusztusában – a később alkotmányünneppé átkeresztelt – Szent István napi beszédében hirdette meg Rákosi Mátyás, hogy pártja kiemelt célkitűzése az egyéni parasztgazdaságok „szocialista termelőszövetkezetekké” szervezése. Folytatódott a sor a szakszervezetek, az egyetemek, a Magyar Tudományos Akadémia einstandolásával, a sajtótermékek, könyvkiadók, nyomdák, színházak és mozik állami kézbevitelével, hogy 1949 decemberében a tíz főnél többet foglalkoztató vállalkozások elbirtoklása zárja a sort.

1946/47 bemelegítő tréningje után a rákövetkező két évben sietve hajtották végre a teljes körű tulajdonosi rendszerváltást, s – összevonások, „trösztösítések” közepette – keresztelték át az államgazdasági szervezetbe tagolt termelőegységeket „Nemzeti Vállalatokká”. Ami ebből ekkor még kimaradt, a kisipari, kiskereskedelmi és szolgáltató magánszektor egy része, az a továbbiakban rendszeridegennek tartott „maszek” megbélyegzéssel – és büntetőadókkal – lett anatómia. Itt néhány hónappal át kell lépjünk a háború utáni rendszerváltások 1945–1950 közé datált időkeretét, mivel hátra volt még a koreai háború generálta újabb – ezúttal közvetlen – „sztálini fordulat”. 1951 januárjában zajlott a csatlósállamok pártvezetőinek moszkvai tanácskozása. A „béketábor” eme vezérkari ülésén született döntés a közelinek vizionált újabb világháborúra való azonnali felkészülésről. Budapesten a februárban tartott MDP kongresszuson ennek nyomán kezdték újratervezni a már eredendően is megalomán fejlesztéseket előíró első ötéves terv hadigazdasági változatát. Elkezdődött a teljes magyar államgazdaság átállítása erőltetett ütemű fegyverkezésre, hadseregfejlesztésre a hozzá tartozó háttéríparral együtt, egészen az ún. M-zárolt mozgósítási tartalékokig. Ehhez társult – *terv- és békekölcsönnek* eufemizálva – új adófajták többszöri kivetése, amelyekhez képest a szintén bevezetett *aggregényadó* és a parkettás szobák után kirótt *fényűzési adó* már csak sokadrangú népbosszantásnak számított. A gazdasági rendszerváltás kommunista fázisának „mindent államosítani” – s ezzel egy végletesen centralizált gazdaságirányítást kiépíteni – törekvéseit tovább

deformálta 1949-ben a jugoszláv, 1951-ben pedig a koreai hidegháborús konfliktus hatására beüzemelt kettős hadigazdasági túlterhelés.⁷

4. A társadalom államosítása – és a többség rendszerellenségként regisztrálása

Kulcsszavak köré tömörítve idéztem fel az elmúlt századközép rendszerváltó fordulatainak politikai és gazdaságpolitikai aktusait. A korabeli társadalom váltásokkal terhelt helyzetének felvillantását is csak önkorlátozással tehetem, mert a megélés-történeti sokféleség számbavétele Michael Ende *Végtelen történetévé* duzzasztaná a referátumot.

A háborús emberveszteségeket, illetve a hadifogság balsorsát megtapasztalni kényteleneket nem írhatjuk a „Stunde Null” utáni változások számlájára. Volt azonban egy átmeneti, „zavaros idők” periódus a frontátvonulás, illetve a fegyverzajt elülte között – és részben utána –, amidőn a civil lakosság sokasága által elszenvedett vegzálások hosszabb lejárátú új megpróbáltatásokba fordultak. Ilyen volt térségünkben a „málenkij robotra” rendelték egy részének GULAG táborokba transzferálása, az impériumváltások-határváltozások nyomán felhorgadó atrocitások előli menekülés, a kitelepítések és lakosságcserek kíméletesebbnek hirdetett, mégis élethosszig tartóan poszttraumás stresszt gerjesztő procedúrája.

Az újjászerveződő államiság fennhatósága alatt zajló népességmozgás – mellőzve a részletezést – „statisztikailag” nullaszaldós volt. Nagyságrendileg annyian telepítették ki, mentek el lakosságcsere akciók keretében, illetve emigráltak 1945–1950 között, mint amennyien – többnyire a szomszédos államokból – ide menekültek, áttelepültek, illetve emigrációból tértek meg. Az egyenleg azonban félmillió lélek turbulens „békebeli” sorsváltását rejti. Nehezen különíthető el, hogy mekkora hányad tekinthető közülük „a háború folyamánya” menekülőnek, s mennyien szedték a sátorfájukat az éppen zajló régióbeli rendszerváltások – „csak idő kérdése, hogy mikor került ránk a sor” – megpróbáltatásaitól tartva. A kommunista rendszerváltás hidegháborús éveiben nemcsak a Nyugattól való elrekesztésünk lett a mindennapok része. Közvetlen közép- és délkelet-európai környezetünktől, a – deklaráltan szövetséges és baráti – szomszédos országoktól is izolálva lettünk.

A helyben maradók köréből a fordulatok részeként érintett államosítások következtében egyre többen lettek – Eötvös József kifejezésével élve –

⁷ A gazdasági transzformációról részletesebben lásd, Kornai János: A szocialista rendszer. Heti Világgazdaság Kiadói Rt. Budapest, 1993.; Janos, Andrew C.: Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában. Helikon Kiadó, Budapest. 2003.

státusfüggő polgárrá. Az előző századforduló marxista kútfőinek „az állam elhalása” víziója helyett, vizsgált korszakunkban éppen hogy a közösségi létformák teljes körét hatósági alárendeltségben vezénylő-felügyelő *totalis állam* kiépítése zajlott. A kommunista rendszerváltás záróévének végére (1950) a közvetlen termelői, iparforgalmi szektoron túl az oktatási-kulturális intézményhálózat és az – időközben négyszeresére duzzasztott – államigazgatási hierarchia egésze lett egzisztenciájában, foglalkoztatási kondícióit tekintve az állami redistribúció „kádlerapos” (politikailag is ellenőrzött) alkalmazottja. A politikai rendszerváltás időkorének végére – a gazdaság teljes körű államosításán túl – *bekövetkezett az aktív keresőkorú népesség több mint felének közvetlen állami szolgálonéppé tétele, államosítása.* Az aktív keresőkorúak másik részét alkotó parasztságot pedig az ötvenes évek vehemens kolhozosítási kampányai keretében próbálták beterelni „a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság” valamelyik helyi termelőszövetkezetébe. Ez lényegében az agrárszféra államosításának fedőneve volt, hiszen már ekkor is az állami adminisztráció által megszabott „tervelőírások” szerinti gazdálkodásra-termesztésre szorították a saját birtokát feladni vonakodó magángazdák millióit. (Őket – illetve túlnyomó többségüket – majd csak egy évtizednél is hosszabb hideg polgárháború végeredményeként, az 1960-as évek első harmadára sikerült beparancsolni az államszocialista termelési rendbe. Ám ez már kívül esik a most tárgyalt rendszerváltás időkorén.)

Az MDP vezényelte újabb fordulatot kezdettől meghatározta az ellenség/barát dichotómia szerinti minősítés. A szortírozás leképezte a megosztott világ hidegháborús hisztériáját: a rendszerellenesség gyanújával illetettek „fokozott éberséggel” történő szemmel tartása, fürkészése és regisztrálása. Az abnormális túlbuzgóság dokumentuma az az ÁVH-s lajstrom, amelyben az egyes ellenségkategóriákhoz rendelhető létszám végösszege négy millióval nagyobb, mint Magyarország korabeli népessége. Az abszurd végszám úgy állt össze, hogy egy-egy alattvalót a – szinte parttalaná tett – „reakciók” vagy „ellenségek” több különböző rubrikájába is besoroltak.⁸ Eltöröltetett a

⁸ A kollektivizálástól vonakodó fölműves gazdák többsége egyúttal templomjáró hívő is volt, azaz – korabeli minősítéssel – „a klerikális reakció uszályába került”. Az MDP-be át nem vett többszázezer szociáldemokrata munkás előbb-utóbb megkapta a „munkásáruló”, s bónuszként esetleg a „Tito-bérenc” megbélyegzést. (A „keményöklű” bányászok körében párttagtartozástól függetlenül tovább élt védőszentjük, Borbála tradicionális kultusza, és csak lassan kopott ki a schichta (műszak) kezdetekor elmondott fohász.) 1,2 – 1,4 millió közötti számban fektettek fel nevesített, egyéni ellenségkartotékot, ám ezek családtagjaira is kiterjedt – azaz megsokszorozódott – a megbélyegzés. Ilyen értelemben a diszkrimináltak sokasága megközelítette a felnőtt-korú lakosság számát. (Gyerekek esetében – úgymond a „flepnis” szülők miatt – írott malaszt maradt a szabadnak hirdetett továbbtanulás, iskolaválasztás.) Erről részletesebben lásd, Gyarmati György: Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon, 1945–1956. In: Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és

világháborúk közötti rendszerben törvényesített – és rendeletek garmadájával operativizált – tevőleges antiszemitizmus, hogy új ideológiai indíttatású és sokkal kiterjedtebb célcsoportok diszkriminálása tegye frusztrálttá a társadalom mindennapjait. Ez az ideológiai-politikai stigmatizálás kiszámíthatatlan rapszodikussággal fordulhatott át szabadságkorlátozó közigazgatási, munkaügyi intézkedésekbe, vagy bírósági statisztériával foganatosított büntető eljárásba. (Internálás, javító-nevelő munkára vagy börtönbüntetésre ítézés.) Mire a kommunista rendszerváltás szerinti egyeduralom kiépült – azaz, az ötvenes évek elejére –, a társadalom ideológiavezérelt szelektálása a propagandában saját bázisnak hirdetett „munkás és dolgozó paraszt” osztály-besorolásúak zömét is a megbízhatatlanok–megbélyegezendők–megfegyelmezendők körébe utalta. Rajtuk kívül képeztek külön kategóriát az eredendően – születésük okán – „osztályidegenek” és (X-es jelöléssel regisztrált) leszármazottaik. Az ily módon „többségi társadalommá” tett másodrendű alattvalók sokasága számára szabadlábbon hagyásuk esetén is karanténba zárást jelentett a berendezkedő új államiság.

Az uralomváltással együtt járt a hatalmi elitcsere. Kellő párthűség esetén mellőzték az adott tisztség betöltéséhez kívánatos szakképesítés meglétét, miáltal döntő hányadában egy központosított hierarchiában vezérelt újkáder regiment (nómenklatúra) vette át az ország igazgatását. Ők alkották azt a valóban laikus – azaz hozzá nem értő, és gyakran az írás-olvasással is hadilábonálló – közhivatali és szakigazgatási apparátust, amelyiknek a záporosó sűrűségével nyakukba zúduló pártutasítások szerint kellett volna foganatosítani a mindennapokban az új, szocialista társadalmi rendet. (A pártállam kiépítésének formális beüzemelése után három évvel, 1953-ban még csak a rendszer bénulásának jelei kezdtek mutatkozni, hogy újabb három év elteltével, 1956 őszen, látványosan, néhány óra alatt omoljon össze.)

Ránki György egy krisztusi korról ezelőtt vetette papírra, hogy a második világháború felé menetelő Magyarország társadalma, teljes alávetettségbe jutva szenvedett vereséget az autoriterből totálissá militarizálódó állammal szemben.⁹ Ugyanazon évtized, az 1940-es évek végére – ellentétes irányultságú regionális nagyhatalmi impériumváltás keretében – egy újabb totális állam berendezkedése közepette szenvedett ismételt vereséget a honi társadalom, ezúttal a korábbinál is hosszabb időszakra. A párthű-pártszolga kisebbségen túl,

az egyetemes történelemben. Szerk.: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József. Kronosz Kiadó – MTT – ABTL, Pécs–Budapest, 2013. 383–403.

⁹ Ránki György: Állam és társadalom a két világháború közötti Közép-Kelet-Európában. MTA TTI – OPI, Budapest, 1986. 17-19.

különböző – fantáziadús megbélyegzésekkel illetett – alattvaló-fragmentumok egyvelegéből áll össze a szocialistává erőszakolni próbált korabeli társadalom.¹⁰

5. A rendszerváltás(ok) kulturális, szimbolikus tükörcserepei

A tradicionális nyugati, latin-keresztény, illetve Habsburg-német kultúrkörben eltöltött évszázadok után kényszerű és kényszeredett kulturális irányváltást jelentett a magyar társadalom tagjai számára a – keveseket leszámítva – alig ismert, nacionálbolszevizmussal újracsapolt keleti, „bizantin” cirill-szláv világfertály betüremkedése Közép-Európa térségeibe. Az ambíciójában birodalomépítő – katonai jelenléttel megtámogatott – térfoglalással szemben egyszerűen idegen volta miatt fogant averzió, és gerjedt – jobbra passzív – ellenállás, mivel a szovjetizálás tetten érhető, nyíltabb elutasítása büntetőszankciókat vont maga után. Az oktatás minden szintjén kötelezővé tett orosz nyelvtanulás mellett a hazai könyvkiadásban exponenciálisan nőtt az oroszról fordított kiadványok megjelenítése, a szovjet filmek sokaságának átvétele, „a szovjet tudomány kimagasló eredményeinek” szünni nem akaró hivatalos dicsőítése és adaptálása. (Miközben a modern nyugati világnyelvek oktatása kitiltatott a közoktatásból.)

Ugyanitt említhető a történelmi múlt emlékezetpolitikai váltoátállítást követő újrafogalmazása, eleget téve a – köznyelvi fordulat szerinti – „mától kezdve minden másképp volt” kívánalmaknak. Az „osztályharcos” és „forradalmi” ideológiai panelek mitizált újregékké applikálása sajátosan keveredett az újkori országtörténet kontraszelektált átírásával valahol a – hitelti beágyazottságától megfosztott – protestáns „szabadságharcos” múltidézés nyomvonalán. A korábbi személyiség-, alkalmasint héroszközpontú interpretációk vehemens kárhoztatása helyett a közösségi, osztályalapú historizálás vált elvárássá. Ennek viszont alapvetően mondott ellent J. V. Sztálin és magyarországi helytartója, Rákosi Mátyás mindenhatóságának naponkénti glorifikálása, imamalomszerű evilági szakralizálása – nem ritkán a neveltségessé válásig terjedően. (De ezt regnálásuk idején nem volt ajánlatos észrevételezni.) Ehhez igazodó algoritmus szerint zajlott a történelmi emlékezet szimbolikus szférájában a szobordöntések és szoborállítások köztéri vetélkedője, aktuális hatalmi-politikai megfontolások szerint határozva arról, hogy ki érdemesülhet, illetve ki vált méltatlanná az utódnemzedékek kőbe vésett, bronzba öntött megbecsülésére. Társult mindehhez – némileg általánosítva – a közbeszéd és a publicisztikai köznyelv harcászati tankönyvekre emlékeztető militarizálódása.

¹⁰ Részletesebben lásd, Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris, Budapest, 2001.

Magyarország világháborúk közötti *király nélküli királysága* a hagyományos kétangyalos, Szent István koronájával ékített régi történelmi címert használta állami „logóként”. Ezt váltotta fel a szintén történelmi Kossuth címer 1946. elején a *köztársasági* államforma törvénybe iktatásakor. 1949 augusztusa után a kommunista egyeduralomhoz igazított *népköztársaság* egy heraldikailag igencsak szokatlan, vörös csillag dominálta dizájnt hozott forgalomba állami szimbólumként. Ez idővel a Rákosi címer elnevezést kapta. 1956. október végén *a forradalom napjaiban* reaktiválták újra a köztársasági Kossuth címert, amely 1957 májusáig volt használatban. A forradalom leverése utáni *restauráció* ekkor fogadott el egy új – „népfrontosított” – ország címert, amelyben a vörös csillag alá egy nemzeti színű címerpajzs is rajzoltatott. Ez lett azután bő három évtizeden át a Kádár-korszak címere. A kortárs külföldi diplomáciai protokolljának gondnokai erősen kellett koncentrálnak, hogy eligazodjanak a magyar címer-újratervezés labirintusában. – Milyen ország lehet az, ahol egy bő évtized során átlagosan két és félévente amortizálódik az állam megkülönböztető jelvénye? (Majd 1990-ben, a következő rendszerátalakítás során már szabadon, szuverén parlamenti döntéssel koronáztuk meg újra a legújabb *köztársaság* Kossuth címerét.)

Összegzés

Magyarországon 1945 és 1950 között két egymásra torlódó – részben illeszkedő, részben egymással szembenő (kontroverz) – rendszerváltás zajlott. Különböző intenzitással bár, de mindkettőt befolyásolta a világháborús közelmúlt. (A napokban elhunyt Günter Kuhnert bon mot-ja nyomán – „Soha többé: legalábbis nem azonnal!”.) Befolyásolta másfelől a szuperhatalommá lett közvetlen szomszéd, a Szovjetunió kommunista birodalomépítő ambíciója. Nem mondhatni, hogy ez előzetesen rögzített forgatókönyv szerint – valamifajta start-cél eredővektor nyomvonalán – történt volna. Változó amplitúdójú kitérőkkel, a politikai hisztéria rögtönző közbevételeivel tarkított cselekvési spektrum mentén követték egymást a hidegháborús viszonyokat teremtő – és azt hideg békeként tartósító – események. Ez a környezeti – regionális – Zeitgeist formálta a hazai eseményeket. A háború utáni rendszerváltó pluralista köztársaság befejezett múlttá, ad acta archiválta a „történelmi Magyarországot”. Egy konfrontációs koalíció közjátéka után a kommunista egyeduralomba fordulást számottevő mértékben befolyásolta Rákosi Mátyás Moszkva respektusát túlbuzgó szervilizmussal elnyerni igyekvő megfelelési kényszere. A Sztálin és Tito közötti kebelbéli kis-hidegháború kirobbanását követően az ő hübrisszel dúszított paranoiája tette – „nyúl viszi a puskát” – Magyarországot első lépcsős frontországga Jugoszlávia ellenében. E szerepvállalásával egy évtizedre vetette vissza a honlajosok – kezdetben jó tempóban indult – társadalmi

regenerálódását.¹¹ A terroruralomba forduló diktatúra néhány év leforgása alatt tette kiszolgáltatott páriává a társadalom egészét, beleértve ebbe az önlegitimálásában saját társadalmi bázisaként propagált ipari munkásságot és az ún. dolgozó parasztságot is. Maga az új rendszer viszont nem volt képes konszolidálódni. Merev, centralizált anarchiát teremtő – önkorrekcióna képtelen – működési mechanizmusa miatt omlik majd össze bő fél évtized múltán.¹²

¹¹ Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Magvető, Budapest, 1975.

¹² A folyamatot 1956-ig terjedően monografikus részletességgel idézem fel egy korábbi munkámban. Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. ÁBTL–RUBICON, Budapest, 2013.